

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳՈՀԱՐ ԺՈՐԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐՑԱՆ

**ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

**Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՍԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար՝

պ. գ. դ. Պ. Ա. Չոբանյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պ.գ.դ., պրոֆ. Վ.Ա. Բայբուրդյան
պ.գ.թ. Բ.Պ. Կոստիկյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2015 թ. դեկտեմբերի 8-ին, ժ. 15:00 ՀՀ
ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 006
“Համաշխարհային պատմություն” մասնագիտական խորհրդի նիստում
(հասցե՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է 2015 թ. նոյեմբերի 5-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գլխաքարտուղար՝

պ. գ. թ., դոցենտ
Ռ. Պ. Ղազարյան

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսական կայսրության XVIII դ. երկրորդ կեսի հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր գիտական նշանակություն ունի Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ այսրկովկասյան ուղղության պատմական, աշխարհաքաղաքական, տնտեսական գործընթացների առավել խոր և համակողմանի ընկալման և ժամանակակից խեղաթյուրումների բացահայտման տեսանկյունից:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Այսրկովկասը, մասնավորապես նրա հյուսիս-արևելյան հատվածը, վերածվել էր ռուս-իրանա-օսմանյան ռազմաքաղաքական շահերի բախման թատերաբեմի: Նադիր շահի մահից (1747 թ.) հետո նրա ստեղծած պետությունը տրոհվել էր կիսանկախ և ինքնուրույնության ձգտող պետական միավորների՝ խանությունների: Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունները ինքնուրույն դիվանագիտական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություն էին ձեռք բերել: Նրանք ստիպված էին իրենց անվտանգությունն ու ինքնուրույնությունը պահպանել՝ դիմելով Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև խուսանավելու քաղաքականությանը:

Թեմայի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ ադրբեջանական պատմագիտության հայեցակարգը, համաձայն որի XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների միջև ավատատիրական պայքարը դիտարկվում էր որպես «Հյուսիս-արևելյան Ադրբեջանի» հողերի իբրև թե քաղաքական մեկ կենտրոնի շուրջը միավորման գործընթաց¹, իսկ «Ղուբայի խանություն» եզրույթը փոխարինվում էր «Հյուսիս-արևելյան Ադրբեջանի պետություն»-ով², որը չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի քննությունը արժևորում է թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը արևելակովկասյան ժողովուրդների, մասնավորապես լեզգիների և լեզգիախոս ժողովուրդների էթնոքաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների XVIII դ. երկրորդ կեսի ներքաղաքական զարգացումների հետազոտությունը արդիական է խանությունների հայ բնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի ուսումնասիրության առումով՝ ընդգծելով թեմայի կարևորությունը նաև հայագիտության համար:

Ատենախոսության թեմայի համակողմանի վերլուծությունն արդիական է Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ծավալվող գործընթացների, մասնավորապես

¹ Г. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 4.

² Նույն տեղում, էջ 5:

Ռուսական պետության և Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ռազմա-քաղաքական շահերի լուսաբանման և ժամանակակից աշխարհաքաղաքական զարգացումները ճիշտ գնահատելու համար:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները

Ուսումնասիրության նպատակն է հետազոտել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսական կայսրության հարաբերությունները՝ XVIII դ. երկրորդ կեսի աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում:

Ատենախոսության թեմայի ուսումնասիրությունը խնդիր ունի.

- Հետազոտել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների ձևավորման գործընթացը:

- Ներկայացնել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների էթնոքաղաքական պատկերը:

- Ուսումնասիրել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններում հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական դրությունը:

- Վերլուծել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններում իրականացվող դրամահատության պատմագիտական նշանակությունը:

- Լուսաբանել և քննության ենթարկել խանությունների քաղաքական ռազմավարությունը Իրանի տերության, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների նկատմամբ:

- Քննել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերությունների շրջափուլերը:

- Լուսաբանել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում Ռուսաստանին հակադդեռ խնդրում Իրանի տերության և Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը խանությունների նկատմամբ:

- Վերլուծել Ռուսական կայսրության կովկասյան քաղաքականությունը ռուս-իրանական և ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական, առևտրա-տնտեսական շահերի համատեքստում:

- Վերլուծել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների քաղաքական դիրքորոշումը ռուս-իրանական հակամարտության խնդրում:

Ատենախոսության գիտական նորույթը

- Ատենախոսության մեջ նորովի է գնահատվում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսական կայսրության հարաբերությունների պատմությունը և ամբողջական վերլուծության են ենթարկվում XVIII դ. երկրորդ կեսին խանությունների և Ռուսական կայսրության հարաբերությունների զարգացման դինամիկան և շրջափուլերը:

- Աղբյուրագիտական նյութի վերլուծության հենքի վրա բացահայտվել են Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսական կայսրության երկկողմանի համագործակցությունը պայմանավորող տարածաշրջանային գործոնները: Մասնավորապես պարզվում է, որ 1750-1770-ական թթ. Ռուսական պետությունը, ի տարբերություն Պետրոս Ա-ի որդեգրած քաղաքական ուղենիշի,

առժամանակ հրաժարվում է տարածաշրջանում ռազմական միջամտություն կատարելուց, ռազմաքաղաքական ներկայությունը փոխարինում է քաղաքական ազդեցության հաստատմամբ և միջամտում ներքաղաքական զարգացումներին՝ խաների և այսրկովկասյան մյուս տիրակալների շահերը համադրելով կամ հակադրելով միմյանց: Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության դիվանագիտական միջամտության այս քաղաքականությունը 1780-ական թթ. վերածվում էր հայեցակարգի՝ հակակշիռների ստեղծման մեխանիզմի շերտակա Բ արքայի և Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ՝ թույլ չտալով տարածաշրջանում միաբևեռ ուժի ի հայտ գալը:

• Բացահայտվում է Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղության՝ խուսանավելու հայեցակարգի ձևավորման գործընթացը: Վերլուծությունը պարզել է, որ 1750-1780-ական թթ. խաների վարած խուսանավելու քաղաքականությունը արդարացնում էր իրեն, քանի որ թե՛ Իրանի տերությունը, թե՛ Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունները բավարար դիվանագիտական և ռազմաքաղաքական ներուժ չունենալու պատճառով Այսրկովկասում «գործում էին» չեզոքության քողի տակ՝ բացառելով ռազմական ներխուժումը տարածաշրջան: Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Այսրկովկաս կատարած արշավանքից հետո խանությունների խուսանավելու քաղաքականությունը կորցրել էր կենսունակությունը՝ խանություններին վերադարձնելով Իրանի տերության կազմը:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները

Ատենախոսության ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են XVIII դ. երկրորդ կեսը, ավելի ստույգ՝ 1747-1796 թթ.: Ժամանակագրական սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում նշված ժամանակահատվածում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով, որոնց հետևանքով խանությունները կիսանկախ քաղաքական կարգավիճակ ձեռք բերեցին՝ ինքնուրույն հարաբերություններ հաստատելով Ռուսական պետության հետ:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հենքը

Մեր ուսումնասիրության հիմքում ընկած են սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծության և պատմական փաստերի համեմատական համադրման մեթոդները:

Ատենախոսության կիրառական նշանակությունը

Ատենախոսության դրույթները կարևոր են ինչպես XVIII դ. երկրորդ կեսի Այսրկովկասի պատմության առանձին հիմնահարցերի ուսումնասիրության, այնպես էլ ժամանակակից փոլում տարածաշրջանում ծավալվող աշխարհաքաղաքական զարգացումների վերլուծության և լուսաբանման համար:

Արված եզրակացությունները կարող են հիմք դառնալ ինչպես նոր, էլ ավելի խորը հետազոտությունների, այնպես էլ ընդհանրացնող կովկասագիտական աշխատությունների և ուսումնական ձեռնարկների շարադրման համար:

Ատենախոսության փորձաքննությունն ու պաշտոնական հավանությունը

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները լուսաբանվել են հեղինակի հրապարակված գիտական հոդվածներում: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելք բաժնի կողմից:

Աղբյուրների և գրականության տեսություն

Ատենախոսական հետազոտության ժամանակ օգտագործվել է աղբյուրագիտական հարուստ բազա, ինչը հնարավորություն է ստեղծել համակողմանի ուսումնասիրել թեման: Հետազոտության սկզբնաղբյուրներ են ծառայել արխիվային նյութերը՝ անտիպ փաստաթղթեր, վավերագրեր և ձեռագրեր, ինչպես նաև տպագիր սկզբնաղբյուրները: Արխիվային սկզբնաղբյուրները վեր են հանվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարան) ձեռագրական և արխիվային հավաքածուներից, Կաթողիկոսական դիվանի հայերեն և ռուսերեն վավերագրերից, ՌԴ արխիվային ֆոնդերից կատարված լուսապատճեններից:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներից հետազոտության համար բացառիկ արժեք է ներկայացնում Ս. Գմելինի ուսումնասիրությունը³, որն անձամբ է եղել տարածաշրջանում և արժեքավոր դիտարկումներ կատարել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի XVIII դ. երկրորդ կեսի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության ու էթնիկ պատկերի վերաբերյալ:

XVIII դ. երկրորդ կեսի Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի առևտրա-տնտեսական և քաղաքական պատմության մի շարք հիմնահարցերի մասին ժամանակակից ականատեսի վկայություններ են հանդիսանում անգլիացի Ջ. Հենվելի, Ֆ. Մոյսնոսվի և Մ. Չուլկովի, եվրոպացի ճանապարհորդներ ու հետազոտողներ՝ Ջ. Բելի, Ջ. Կուկի, Վ. Բոքսի, Ջ. Ֆորստերի և այլոց աշխատություններում⁴:

³ **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III/I половина, СПб., 1785.

⁴ **J. Hanway**, An historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with the author's journal of Travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland, col. I, London, 1753; **Ф. Соймаков**, О торгах за Каспийское море древних средних и новейших времен, СПб., 1765; նույնի՝ Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, яко часть истории государя императора Петра Великого, СПб., 1763; **М. Чулков**, Историческое описание российского коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, 1785; **J. Bell**, Travels from St. Petersburg in Russia, to various parts of Asia. A new edition, at one volume, Edinburgh, 1806; **J. Cook**, Voyages and travels through the Russian Empire, Tartary and Part of Kingdom of Persia, Vol. II, Edinburgh, 1770; **W. Coxe**, Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, the fifth edition, col. III, London, 1802; **J. Forster**, A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea, col. II, London, 1798: Հմմտ. **Մ. Ջուլայան**, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գիրք

XVIII դ. երկրորդ կեսի Այսրկովկասի և նրան հարակից իրանական տարածքների խանությունների քաղաքական պատմության լուսաբանմամբ աչքի են ընկնում Արևելյան Վրաստանում 1783-1787 թթ. հաստատված ռուսական լիազոր ներկայացուցիչ գնդապետ Ս. Բուրնաշևի⁵, Հերակլ Բ և Սողոմոն Ա արքաների մոտ գտնվող (1782-1783 թթ.) գերանացի բժիշկ Յ. Ռայնեգուի և Ս. Բիրբերշտայնի աշխատությունները⁶:

Ատենախոսության մեջ ընդգրկված ժամանակաշրջանի Կովկասի պատմության համակողմանի լուսաբանման համար մեծ նշանակություն ունեն Վ. Ջուբովի Կասպիական արշավանքի մասնակից սպաներ՝ Ֆ. Միմոնովիչի, Ն. Դրենյակինի, Պ. Բուսկովի, Ա. Մերեբրովի կատարած հետազոտությունները⁷:

Այսպիսով, XVIII դ. գրավոր սկզբնաղբյուրները հիմնված են դրանց հեղինակների անձնական դիտարկումների, զանազան ճանապարհներով (այդ թվում՝ նաև հետախուզական) ձեռք բերված տեղեկատվության, բանավոր փոխանցված խոսքի վրա⁸, ինչը սակայն չի նվազեցրել սկզբնաղբյուրների գիտական նշանակությունը Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի XVIII դ. երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրության համար:

XIX դ. առաջին քառորդին ռուսական կովկասյան քաղաքականության ակտիվացմանը զուգահեռ Կովկասի և նրա ժողովուրդների պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը գիտական նոր աստիճանի վրա է դրվում նախորդ ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուրների ներառմամբ: XIX դ. ուսումնասիրություններից հիշատակության է արժանի 1796 թ. Կասպիական

Ա. Քաղաքական պատմություն, Եր., 1990; Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков, Сост. **В. Агаликов**, Нальчик, 2010, вып. III.

⁵ **С. Бурнашев**, Описание областей Адребиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.

⁶ **J. Reineggs and M. Bieberstein**, A General Historical and Topographical Description of the Mount Caucasus. Translated from the works of Dr. Reineggs and Marshal Bieberstein, vol. 1, London, 1807; **Marschall fon Bieberstein**, Tableau des provinces situées sur la cote occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour, St. Pétersbourg, 1798.

⁷ **Ф. Симонович**, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; **Н. Древякин**, Описание Ширвана. 1796 г.; **П. Бутков**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; նովինի Տվедения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; **А. Ахвердов**, Описание Дагестан. 1804 г.; **А. Серебров**, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958.

⁸ Օրինակ՝ Վ. Ջուբովի 1796 թ. Կասպիական արշավանքի մասնակից Պ. Բուսկովն իր նամակներից մեկում գրում է, որ ի երջանկություն իրեն հաջողվել է գտնել Ֆաթի Ալի խանի առաջին քարտուղարին, ով տիրապետում է արաբերեն, թուրքերեն ու պարսկերեն լեզուներին և «լավ պատկերացում ունի իր հայրենիքի մասին» (**П. Бутков**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**. Москва, 1958, с. 203):

արշավանքի մասնակից Ս. Բրոնսկու արխիվային նյութերի և անձնական դիտարկումների հենքի վրա գրված երկհատոր աշխատությունը⁹: Թեմայի ուսումնասիրության համար ուշադրության է արժանի Օ. Եվեցկու Այսրկովկասի վիճակագրական նկարագրությունը, ուր գետեղված էր նաև Այսրկովկասի XVIII դարավերջի քաղաքական իրադարձություններին նվիրված ընդարձակ հոդվածը¹⁰: Այսրկովկասի և Դաղստանի էթնոքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության մանրակրկիտ հետազոտություն է իրականացրել տարածաշրջան այցելած արևելագետ Ի. Բերեզինը¹¹:

Կովկասի XVIII դ. քաղաքական պատմության լուսաբանմանն է նվիրված ակադեմիկոս Պ. Բուտկովի եռահատոր աշխատությունը¹², որի հիմքում դրված են արխիվային մեծաթիվ փաստաթղթեր, վավերագրեր, դիվանագիտական գրագրություններ և արժեքավոր այլ սկզբաղբյուրներ, որոնց մի մասը մեզ չի հասել: XVIII դ. երկրորդ կեսի Այսրկովկասի ռազմաքաղաքական պատմությունը, Աղա Մուհամմադ խանի Այսրկովկաս կատարած արշավանքն իր արտացոլումն է գտել Ն. Դուբրովինի քառահատոր հետազոտության մեջ¹³: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունների լուսաբանման մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում Վ. Պոտտոյի բազմահատոր հետազոտությունը¹⁴: XIX դ. ռուսական կայսերական պատմագիտական միտքը հաճախ կողմնակալ մոտեցում է ցուցաբերում ռուս-իրանա-օսմանյան աշխարհաքաղաքական հակամարտության մեջ այսրկովկասյան խաների ու տիրակալների որդեգրած դիրքորոշումների վերաբերյալ:

Հիմնահարցի ուսումնասիրման համար օգտագործել ենք վրացական, թուրքական և պարսկական աղբյուրներից կատարված թարգմանությունները՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկի¹⁵, Ա. Սաֆրասայանի¹⁶ և Զ. Կոստիկյանի¹⁷ աշխատասիրությամբ և

⁹ **С. Броневский**, Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, ч. II, Москва, 1823.

¹⁰ **О. Евецкий**, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII в. и сравнение оною с нынешним, СПб., 1835.

¹¹ **И. Березин**, Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1849.

¹² **П. Бутков**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч. II, СПб., 1869.

¹³ **Н. Дубровин**, История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, СПб., 1886; նույնի՝ Закавказье от 1803 по 1806 гг., СПб., 1866; նույնի՝ Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867; նույնի՝ Поход графа Зубова в Персию в 1796 г., – «Военный сборник», 1874, № 2-6.

¹⁴ **В. Потто**, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и легендах, т. I, вып. I, СПб., 1887; նույնի՝ Исторический очерк кавказских войн от их начала до присоединения Грузии, Под ред. **В. Потто**, Тифлис, 1899.

¹⁵ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց՝ **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Եր., 1955; **Л. Меликсет-Бек**, Описание сопредельных с Грузиею стран второй половины XVIII века, - Труды Тбилисского государственного университета, т. XVIII, Тбилиси, 1941.

Ջևդեթ փաշայի աշխատության հատվածային հրատարակությունը XIX դ. ռուսական մամուլի էջերում¹⁸:

XIX դ. երկրորդ կեսին հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում Ռուսական կայսրության օրենքների լիակատար ժողովածուն (ПСЗРИ)¹⁹, Հնագրական հանձնաժողովի կողմից 12 հատորով վավերագրերի հրատարակությունը (Ա. Բերժեի խմբագրությամբ)²⁰, Պետական Խորհրդի արխիվի Ա և Բ հատորները²¹ և Ա. Յագարելիի կողմից հրատարակած «Հրովարտականեր»-ի ժողովածուն²²: Կայսերական հրամանագրեր, նամակագրություն և պաշտոնական գրագրություններ են անվիժված Ռուսական կայսերական պատմական ընկերակցության ժողովածույի (СИРИО) հատորներում²³:

XVIII դ. հայկական սկզբնաղբյուրներից օգտագործել ենք պատմիչների ու պատմագիրների՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանցի, Աբրահամ Երևանցու, Աբրահամ Կրետացու, Միսեոն Երևանցու, Միքայել Չամչյանի աշխատությունները²⁴:

¹⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, Կազմեց **Ա.Խ. Մաֆրաստյան**, Եր., 1964:

¹⁷ **Ք. Կոստիկյան**, Իրանի պալատական պատմագիր Սարավին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. դարաբաղյան արշավանքի մասին, – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հտ. XXVII, Եր., 2011; Միքզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները **Ք. Կոստիկյանի**, Եր., 2000:

¹⁸ Описание событий в Грузии и Черкесии по отношению к Османской империи от 1192 по 1202 г. хиджры (1774-1784), Сочинение **Джеведета-паши**, Перевод с турецкого с предисловием и примечаниями **М. А. Гамазова**, – «Русский архив», т. III, Москва, 1888.

¹⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ). Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, СПб., 1830, т. VII, XXI, XXIII, XXIV, XXV.

²⁰ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Под ред. **Ад. Берже**, Тифлис, 1866-1904.

²¹ Архив Государственного Совета, Под ред. **Н. В. Калачова, П. М. фон Кауфмана, И. А. Чистовича, Г. Ф. Штендмана и др.**, в 5-ти тт., 12-ти чч., СПб., 1869-1904, т. I, Совет в царствование императрицы Екатерины II, 1768-1896 гг., 1869; т. II, Совет в царствование императора Павла I, 1796-1801 гг., 1888.

²² Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, Под ред. **А.А. Цагарели**, СПб., т. I, 1891; т. II, вып. II, 1902.

²³ Сборник Императорского русского исторического общества, СПб., 1911, т. 27, 1880, т. 42, т. 135, 1885, т. 143.

²⁴ **Եսայի Հասան-Ջալալյանց**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868; **Ջամբո**, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի **Միսեոնէ** ցաւահար եւ վշտակոծ **կաթողիկոս Երևանցոյ**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1873; **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թթ.,

Ընդգրկված ժամանակաշրջանի աղբյուրագիտական հարուստ նյութեր են ամփոփված նաև XIX դ. հայ հետազոտողներ Ղ. Ալիշանի, Մ. Սմբատյանցի, Մ. Բարխուտարյանցի երկերում և «Դիան հայոց պատմութեան» շարքի հատորներում²⁵:

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում փաստաթղթային հարուստ նյութեր ենք օգտագործել Մ. Ներսիսյանի, Վ. Գամրելյեյի, Վ. Ջաջիևի, Վ. Մաճարաձեի, Պ. Շաստիսկոյի և Գ. Բունույանի խմբագրություններով²⁶ 1950-1990-ական թթ. հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրների ժողովածուներից:

Խորհրդային տարիներին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի և Ռուսաստանի հարաբերությունների պատմությամբ, թեպետև կողմնակալ գնահատականներով, հիմնականում զբաղվել են ռուս և աղբյուրագիտական պատմաբանները: Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և Ռուսաստանի հարաբերությունների XVIII դ.

Պատ. խմբագիր՝ պրոֆ. **Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան**, Եր., 1938; **Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացոյ**, Պատմագրություն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1870; **Միքայել Չամչեանց**, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հտ. Գ, Եր., 1984:

²⁵ **Ղ. Ալիշան**, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855; Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ տեսան **Մարգարի Սանահնեցոյ Ջալալեանցի**՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իւերէթի և այլոց, մասն Բ, Տփլիսի, 1858; **Մ. Սմբատեանց**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախայ թեմի, Տփլիսի, 1896; **Մ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893; նույնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ-Ս. Էջմիածին, 1902; Դիւան հայոց պատմութեան, հրատարակեց՝ **Գիւտ քահ. Աղանեանց**, Գիրք Ա-Բ (1780-1834), Թիֆլիս, 1893; Գիրք Գ, մասն Բ, **Միմեռն կաթողիկոսի յիշատակարանը** (1763-1767), Թիֆլիս, 1894; Գիրք Դ, **Ղուկաս կաթողիկոս** (1780-1800), Թիֆլիս, 1899; Գիրք Ը, **Միմեռն կաթողիկոսի յիշատակարանը**, մասն Բ (1767-1776), Թիֆլիս, 1908; Գիրք Թ, **Հովսէփ կաթողիկոս Արղութեան** (1778-1800), Թիֆլիս, 1911; Գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք (ԺԵ-ԺԹ դդ.), Թիֆլիս, 1912; Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, Գիրք առաջին, **Ղուկաս Կարնեցի**, հտ. Ա (1780-1785), Աշխատասիրությամբ՝ **Վ. Գրիգորյանի**, Եր., 1984:

²⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. Сборник документов, Под ред. **М. Нерсисяна**, Ер., 1990, т. IV; Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60 - х-начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати **В. Гамрекели**, Тбилиси, 1980; Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. **В. Гаджиев**, Москва, 1988; Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, /В. **Мачарадзе**, ч. II, Посольство Теймураза II в Россию, Тбилиси, [б. и.], 1968; նույնի՝ Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, ч. III, вып. I, Русско-турецкая война 1768-1774 годов и Грузия, Тбилиси, 1988; նույնի՝ Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века. ч. III, вып. II, Тбилиси, 1997; Русско-индийские отношения в XIX в. Сборник архивных документов и материалы, Отв. ред. **П. Шастигто**, Москва, 1997; Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889; A documentary record. Annotated translation and commentary by **George A. Bournoutian**, Costa Mesa, 1998.

պատմության առանձին հարցերի լուսաբանմանը անդրադարձել են խորհրդային պատմաբաններ Վ. Լևիատովը²⁷, Օ. Մարկովան²⁸, Գ. Աբդուլլանը²⁹, Զ. Մուստաֆանը³⁰:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի XVIII դ. երկրորդ կեսի քաղաքական պատմությունը որոշ կողմնակալ մեկնաբանություններով է ներկայացված «Ադրբեջանի միացումը Ռուսաստանին» ծավալուն աշխատության մեջ: Ըստ նրա՝ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի համար օրհասական 1790-ական թթ. պատմական ժամանակաշրջանում խանությունների միակ էլը՝ «փրկությունը», Ռուսաստանին միացումն էր³¹:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների քաղաքական պատմությանը և մասնավորապես XVIII դ. 80-ական թթ. պատմա-քաղաքական իրադարձություններին է անդրադառնում է նաև Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը XVIII դ. 80-ական թվականներին» աշխատության մեջ: Հեղինակն արխիվային և անտիպ այլ սկզբնաղբյուրների հիման վրա լուսաբանել է Ռուսաստանի և Այսրկովկասի քաղաքական պատմության մի շարք հիմնահարցեր՝ շեշտը դնելով հայ ազատագրական շարժման պատմության վրա³²:

Թեմայի ուսումնասիրության մի շարք հիմնահարցերի նորովի գնահատմամբ Ետխորհրդային տարիների ուսումնասիրություններից կարելի է առանձնացնել կովկասագետ Վ. Դեզոնի հետազոտությունը³³, որտեղ, թեև հիմնական շեշտը դրվում է Քարթլի-Կախեթի միացյալ թագավորության վրա, սակայն անդրադարձ է կատարվում նաև Շիրվանի XVIII դ. երկրորդ կեսի պատմության առանձին հարցերին: Ուշադրության արժանի է նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության պատմության բազմախատորյակի XVIII դարն ընդգրկող պրակը՝ Ժ. Անանյանի աշխատասիրությամբ³⁴:

²⁷ **В. Левятов**, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948.

²⁸ **О. Маркова**, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966.

²⁹ **Г. Абдуллаев**, Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в., Баку, 1958; նույնի՝ Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

³⁰ **Дж. Мустафаев**, Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.), Баку, 1989.

³¹ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – начало XX вв.), Под ред. **А. Гулиева, В. Мочалова**, Баку, 1955, с. 19.

³² **А. Иоаннисян**, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1947. Տե՛ս նաև թեմայի վերաբերյալ Ա.Ռ. Հովհաննիսյանի մյուս հիմնարար մենագրությունը՝ Иосиф Эмин, Ер., 1945:

³³ **В. Дегоев**, Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе, Москва, 2003.

³⁴ История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона), - История внешней политики России. Конец XV в. - 1917 г., Отв. ред. **А.Н. Сахаров**, Москва, 1998, с. 150-167. Տե՛ս նաև թեմայի վերաբերյալ Ժ. Անանյանի մյուս արժեքավոր ուսումնասիրությունը՝ Հայ-ռուսական հարաբերությունները, նախադրյալները, փուլերը, պրոբլեմի նկատմամբ մոտեցումները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 1, էջ 3-19:

Այսրկովկասի պատմության XVIII դ. երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրության հարցում իր ավանդն է ներդրել հայագետ Պ. Չոբանյանը՝ հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունների պատմության համակողմանի լուսաբանմամբ³⁵:

Հայ պատմագիտության մեջ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի առանձին խանությունների XVIII դ. երկրորդ կեսի պատմությանը նվիրված գիտական ուսումնասիրություններից են Վ. Գրիգորյանի³⁶ և Ս. Մարգարյանի³⁷ հետազոտությունները: Հայկական հարուստ աղբյուրները մանրակրկիտ վերլուծելով՝ Վ. Գրիգորյանը վերականգնում է XVIII դ. 80-90-ական թթ. քաղաքական իրավիճակն Այսրկովկասում: Շաքիի խանության XVIII-XIX դդ. քաղաքական պատմության մի շարք հարցեր խոր քննության են ենթարկվում Ս. Մարգարյանի ուսումնասիրության մեջ:

Ռուսական կայսրության XIX դ. Այսրկովկասում վարչա-տնտեսական քաղաքականության պատմության հիմնահարցերին են նվիրված պատմաբան Վ. Թունյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները³⁸:

XIX դ. Բաքվի նահանգի հայ բնակչության, Բաքու քաղաքի հայության պատմաժողովրդագրական հիմնահարցերին են նվիրված Գ. Ստեփանյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները³⁹:

Հետազոտության կատարման ընթացքում օգտակար են եղել նաև անգլալեզու գիտական ուսումնասիրությունները⁴⁰:

³⁵ Պ. Չոբանյան, Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները XVIII դ. երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006; նույնի՝ Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2:

³⁶ Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958:

³⁷ С. Маргарян, Независимое ханство Шакки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. I, под ред. В. А. Захарова, Москва, Изд-во «Панорама», 2011, с. 27-42.

³⁸ В. Тунян, Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье. I пол. XIX в., Ер., 2007.

³⁹ Գ. Ստեփանյան, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2010; նույնի՝ Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2011:

⁴⁰ G. Hambly, Agha Muhammad khan and the establishment of the Qajar dynasty, The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 104-143; J. Perry, Karim Khan Zand (1747-1779), London, Oneworld, 2006; նույնի՝ The Zand Dynasty, The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 63-103; S. Shaw, Iranian relation with the Ottoman empire in the eighteenth and nineteenth centuries, The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 297-313; The Cambridge History of Turkey, vol. III, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Edited by Suraiya N. Faroqhi, Cambridge University Press, 2006; R. Tapper, Shāhsevan in Šafavid Persia, – «Bulletin of the School of Oriental and African Studies», University of London, vol. 37, № 2, 1974, p. 321-354; նույնի՝ Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan (Cambridge Middle East Studies), Printed in the United Kingdom at the

Աշխատանքի կառուցվածքն ու բովանդակությունը

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, որոնք բաժանվում են 8 ենթագլուխների, եզրակացությունից, օգտագործած աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածությունում ներկայացվում են թեմայի արդիականությունը, նպատակներն ու խնդիրները, գիտական նորույթը, հետազոտության ժամանակագրական սահմանները, մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը, հիմնախնդրին վերաբերող աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

Առաջին գլուխը վերնագրված է **«ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՏԿՎՈՎԿԱՍԻ ԷՔՆՈՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ XVIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ»**: Այն բաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում **«Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների ձևավորումը»** ուսումնասիրվում է XVIII դ. 50-70-ական թթ. Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի և Բաքվի խանությունների ձևավորման գործընթացը: Տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումները խաներին այլընտրանք չէին թողել, քան ճանաչել իրենցից առավել ուժեղի՝ Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի գերիշխանությունը:

Ատենախոսության առաջին գլխի երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է **«Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի էթնիկ պատկերը XVIII դ. երկրորդ կեսին»**: Այս ենթագլուխը նվիրված է խնդրո առարկա ժամանակամիջոցում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններում էթնոքաղաքական պատկերի ուսումնասիրությանը: XVIII դ. ընթացքում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունների բնիկ ժողովուրդները՝ հայերը, հրեաները (խազարներից սերող), պարսիկները (հետագայում կոչված՝ թաթեր) և Բուն Աղվանքի ժողովուրդներից լեզգիներն ու լեզգիախոս փոքր ազգությունները շարունակում են այստեղ իրենց դերակատարումն ունենալ: XVIII դ. երկրորդ կեսին տպագիր սկզբնաղբյուրներում և պաշտոնական գրագրություններում հանդիպող «թաթարներ» և «պարսիկներ» էթնիկական անվանումների նույնացումը այսօրվա ընկալմամբ «ադրբեջանցիների» հետ, չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

«Հայերի սոցիալական և իրավական կարգավիճակը Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում» վերնագիրը կրող երրորդ ենթագլխում վեր են հանվել խանություններում ապրող հայերի սոցիալական և իրավական կարգավիճակը տարածաշրջանում ձևավորված քաղաքական իրավիճակի համատեքստում: Ատենախոսության առաջին գլխի չորրորդ ենթագլուխը կրում է **«Դրամահատությունը**

University Press, Cambridge, 1997; **F. Kazemzadeh**, Iranian relations with Russia and the Soviet Union to 1921, The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 314-349; **M. Atkin**, Russia and Iran 1780-1828, Minneapolis, 1980; **Ch. L. Krause, C. Mishler**, Standard Catalog of World Coins. Eighteenth century. 1701-1800, Edited by George Cuhaj, 6th edition, Krause Publications, 2013.

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններում՝ վերնագիրը: Այս ենթագլուխը նվիրված է խանություններում դրամահատության պատմագիտական վերլուծությանը: XVIII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունները շարունակում էին Իրանի տերության համընդհանուր (համաիրանական) պետական դրամական քաղաքականության ավանդույթը: Այսրկովկասյան խաները դրամահատության գործառույթն օգտագործում էին իրանական տիրակալների նկատմամբ իրենց քաղաքական դիրքորոշումը դրսևորելու համար: Այդ փաստով նրանք իրականացնում էին որոշակի դիվանագիտություն, որն համահունչ էր Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խաների խուսանավելու արտաքին քաղաքականությանը:

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը կրում է **«ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՄԱՍԱՆԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ XVIII Դ. 50-80-ԱԿԱՆ ԹԹ.»** վերնագիրը՝ բաղկացած երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխը կրում է **«Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը ռուս-իրանա-օսմանյան ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում XVIII դ. 50-70-ական թթ.»** վերնագիրը, որտեղ վերլուծվում են Ռուսական կայսրության և խանությունների փոխհարաբերությունների *առաջին շրջափուլը*: Այն ընդգրկում էր 1750-1770-ական թթ., երբ ռուսական դիվանագիտությունը հաշվի առնելով Այսրկովկասում և Դաղստանում թուրք-իրանական աշխարհաքաղաքական գործոնը, առժամանակ հրաժարվում էր տարածաշրջանում ռազմական միջամտություն կատարելուց՝ ռազմաքաղաքական ներկայությունը փոխարինելով քաղաքական ազդեցության հաստատմամբ:

Երկրորդ գլխի երկրորդ ենթագլուխը **«Նանությունների և Ռուսական կայսրության քաղաքական հարաբերությունները XVIII դ. 80-ական թթ.»** վերնագիրն է կրում: Այս ենթագլխում համակողմանի քննարկվում է Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի նկատմամբ Ռուսական կայսրության քաղաքականության 1780-ական թթ. *երկրորդ շրջափուլը*: Այս շրջափուլում Ռուսական կայսրությունը Մերձսևծովյան, մասնավորապես Դրիմի հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելով, Այսրկովկասի ուժեղագույն տիրակալների՝ վրաց Հերակլ Բ արքայի և Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ հմտորեն կիրառում էր քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը՝ թույլ չտալով Այսրկովկասում միաբևեռ ուժի ի հայտ գալը:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը վերնագրված է **«ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՄԱՍՅԱԿՈՒՄ»** և բաղկացած է երկու ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխը կրում է **«Նանությունների քաղաքական դիրքորոշումը XVIII դ. 90-ական թթ. առաջին կեսին»** վերնագիրը: 1791 թվականից սկսած Ռուսական կայսրության և խանությունների քաղաքական հարաբերությունների պատմությունը զարգացման *երրորդ շրջափուլ* է թևակոխում, որը շարունակվում է մինչև Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ.

արշավանքն Այսրկովկաս: Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմից հետո, 1791-1793 թթ., օգտվելով Ջենդերի արքայատոհմի երեքուն վիճակից, Ռուսաստանը ծրագրում էր իրականացնել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի *միացումը կայսրությանը բացառապես խաղաղ ճանապարհով*: Ատենախոսության երրորդ գլխի երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է **«Վ. Ջուրովի 1796 թ. Կասպիական արշավանքը և Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանությունները»**: 1796 թ. փետրվարի 19-ին Վ. Ջուրովին տրված հրամանագրով ձևավորվում է Ռուսաստանի այսրկովկասյան քաղաքականության *չորրորդ շրջափուլը*, հիմք դնելով Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը *գեներով միավորելու հայեցակարգին*: Ռուսական պետության հարավային սահմաններից վտանգի հեռացումը ռուսական կառավարող շրջանակները տեսնում էին Կասպից ծովի արևմտյան ափին անվտանգության գոտու ստեղծմամբ՝ ի դեմս մուսուլմանական բուֆերային իշխանապետությունների՝ Ֆաթհ Ալի խանի ընտանիքի գլխավորությամբ:

Եզրակացություն բաժնում ամփոփվում են ատենախոսության հիմնական եզրահանգումները.

- XVIII դ. երկրորդ կեսի քաղաքական իրավիճակի համատեքստում «խան» եզրույթը իմաստային որոշակի փոփոխությունների էր ենթարկվել: Եթե նախկինում (Մեֆյան Իրանում, Նադիր շահի պետության շրջանակներում) խանը Սպահանից նշանակված իրանական պաշտոնյա էր, ով պատասխանատու էր շահի առջև, ապա XVIII դ. երկրորդ կեսին խանն ինքնիշխան, անսահմանափակ իշխանությամբ և լիազորություններով օժտված արևելյան տիրակալ էր: Ավելին, ինքնիշխան խաները հաճախ ժառանգաբար էին փոխանցում իշխանությունը (Ղուբայում, Բաքվում)՝ փաստելով, որ նշված ժամանակահատվածում իրանական գերիշխանությունը Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ձևական բնույթ էր կրում:

- 1750-1780-ական թթ. Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի և Բաքվի խանություններում հաստատվել էր Ղուբայի Ֆաթհ Ալի խանի քաղաքական գերիշխանությունը, որը պայմանավորված չէր էթնիկական ընդհանրությամբ: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում առաջին պլան էր մղվել խանությունների գոյության, նրանց անվտանգության ապահովման հարցը: Այդ իրադրության մեջ չկային մշտական դաշնակիցներ: Խանություններն ստիպված էին ինքնուրույնաբար կազմակերպել իրենց անվտանգությունը կամ էլ միավորվել առավել կայուն ուժի շուրջ: Տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումները խաներին այլընտրանք չէին թողել, քան ճանաչել իրենցից առավել ուժեղի՝ Ղուբայի Ֆաթհ Ալի խանի գերիշխանությունը:

- XVIII դ. երկրորդ կեսին Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հետ ինքնուրույն դիվանագիտական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորությունը թույլ էր տալիս Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններին (Դերբենդ, Ղուբա, Բաքու, Շամախի) իրենց անվտանգությունն ու կիսանկախ կարգավիճակը պահպանել՝ դիմելով Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև *խուսանավելու արտաքին քաղաքականությանը*:

- Ի տարբերություն XVIII դ. առաջին կեսի, երբ ռուս-թուրք-իրանական հարաբերությունները կարգավորվել էին մի շարք միջպետական պայմանագրերով, 1750-1780-ական թթ. Իրանը, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները «գործում են» *չեզոքության ռազմավարության քողի տակ*, բացառելով ռազմական ներխուժումը տարածաշրջան:

- Իրանը չէր համակերպվում «պատմականորեն իրեն պատկանող» երկրամասի կորստի և այնտեղ հակառակորդ տերությունների (Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների) ազդեցության ուժեղացման փաստի հետ: Թեև Քերիմ խան Ձենդը ձգտում էր վերահաստատել Իրանի տերության «պատմական իրավունքներն» Այսրկովկասի նկատմամբ, սակայն բավարար չափով ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական ներուժ չունենալով, փաստացի ճանաչում էր նրա տեղական տիրակալների կիսանկախ կարգավիճակը:

- Օսմանյան կայսրությունը ևս ի գորու չլինելով միայնակ լուծել այսրկովկասյան հիմնախնդիրը և հաշվի առնելով ռուս-իրանական հնարավոր համագործակցությունը (1720-1730-ական թթ. օրինակով)՝ դիմում էր այսրկովկասյան խաների և տիրակալների *սիրաշահման քաղաքական մարտավարությանը*:

- Ռուսական կայսրությունն այսրկովկասյան քաղաքականությունն իրականացնում էր երկարաժամկետ լուծումների՝ մեխանիզմների միջոցով, որոնք կարգավորում էին հարաբերությունները թե՛ Օսմանյան կայսրության և Իրանի տերության, թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների հետ:

- 1750-1790-ական թթ. Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերությունների քաղաքական պատմությունը կարելի է բաժանել *չորս շրջափուլերի*.

- *Առաջին շրջափուլն* ընդգրկում էր 1750-1770-ական թթ., երբ ռուսական դիվանագիտությունը՝ Այսրկովկասում և Դաղստանում թուրք-իրանական աշխարհաքաղաքական գործոնը հաշվի առնելով, առժամանակ հրաժարվել էր տարածաշրջանում ռազմական միջամտություն կատարելուց: 1750-1770-ական թթ. խանությունների նկատմամբ ռուսական քաղաքականությունը *դիվանագիտական միջամտության բնույթ էր* կրում: Ուստի Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի նկատմամբ վարվող *դիվանագիտական միջամտության քաղաքականությունը* հետագա տասնամյակներում վերածվում է հայեցակարգի՝ *հակակշիռների ստեղծման մեխանիզմի*:

- Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի նկատմամբ Ռուսական կայսրության քաղաքականության *երկրորդ շրջափուլն* ընդգրկում է 1780-ական թթ.: Այս շրջափուլում Ռուսական կայսրությունը Մերձսևծովյան, մասնավորապես՝ Դրիմի հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելով Այսրկովկասի ուժեղագույն տիրակալների վրաց Չերակլ Բ արքայի և Դուբայի Ֆարթի Ալի խանի նկատմամբ հմտորեն կիրառում էր *քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը*՝ թույլ չտալով Այսրկովկասում միաբևեռ ուժի ի հայտ գալը:

- 1791 թվականից սկսած Ռուսական կայսրության և խանությունների քաղաքական հարաբերությունների պատմությունը զարգացման *երրորդ շրջափուլ* է թևակոխում,

որը շարունակվում է մինչև Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Այսրկովկասյան արշավանքը: Ռուսաստանն օգտվելով Ձենդերի արքայատոհմի երերուն վիճակից՝ երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ 1791-1793 թթ., ծրագրում էր իրականացնել Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի *միացումը կայսրությանը բացառապես խաղաղ ճանապարհով՝ պահպանելով Օսմանյան կայսրության զսպան ռազմավարության դրույթները*: 1794 թ. Իրանում Աղա Մուհամմադ խանի միանձնյա իշխանության հաստատումը նպատակ էր հետապնդում վերականգնել Մեֆյանների օրոք գոյություն ունեցող պետական սահմանները:

Ժամանակաշրջանի վավերագրերի քննությունը փաստում է, որ Իրանի տիրակալի 1795 թ. Արևելյան Վրաստան արշավանքի նկատմամբ ռուսական իշխանությունները *քաղաքական անտարբերություն* են դրսևորում՝ որպես տարածաշրջան ռազմական ներխուժում իրականացնելու շարժառիթ և այսրկովկասյան ժողովուրդների աջակցությունն ու համակրանքը ստանալու պատրվակ:

1795 թվականից հետո խանությունների խուսանավելու հայեցակարգը կորցրել էր իր կենսունակությունը՝ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը վերադարձնելով Իրանի պետական համակարգ: Մյուս կողմից, «1795 թ. թիֆլիսյան աղետը» տարածաշրջանի համար կասկածի տակ էր դրել Ռուսական կայսրության հովանավորության օգտակարությունը: Խաները հայտնվել էին պատմական ու քաղաքական ընտրության առջև: Արդյոք արժե՞ր հանուն ռուսական հովանավորության՝ «դաջարական վտանգին» ենթարկվել:

➤ 1796 թ. փետրվարի 19-ին Վ. Չուբովին տրված հրամանագրով Ռուսաստանի այսրկովկասյան քաղաքականության մեջ ձևավորվում է *չորրորդ շրջափուլը*, հիմք դնելով Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը *զենքով միավորելու հայեցակարգին*: Տարածաշրջան ռազմական ներխուժում իրականացնելու համար Ռուսական կայսրությունը որպես շարժառիթ օգտագործեց Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքն Արևելյան Վրաստան: Ռուսական պետության հարավային սահմաններից վտանգի հեռացումը ռուսական կառավարող շրջանակները կապում էին Կասպից ծովի արևմտյան ափին անվտանգության գոտու ստեղծման հետ՝ ի դեմս մուսուլմանական բուֆերային իշխանապետությունների՝ Ֆայթի Ալի խանի ընտանիքի գլխավորությամբ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Северо-Восточное Закавказье в контексте внешней политики России в 70-х гг. XVIII в., «Caucasica» ежегодник, Общественный институт социальных и политических исследований черноморско-каспийского региона, т. 2, Москва, 2013, с. 119-127.
2. Հյուսիսարևելեան Այսրկովկասը ռուս-իրանական եւ ռուս-թուրքական քաղաքականության համատեքստում (ԺԸ. դարի 50-80-ական թթ.), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա- Երևան, 2013, էջ 445-464:
3. Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների կարգավիճակի ձևավորումը (1750-1770-ական թթ.), *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2013, № 2, էջ 76-87:
4. Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի խանությունները ԺԸ. Դ. վերջին տասնամյակում, «Էջմիածին» ամսագիր, 2013, ԿԹ տարի, Հուլիս, էջ 97-106:
5. Էթնիկ գործընթացները Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում (XVIII դ. երկրորդ կես), - *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2014, № 3, էջ 75-85:
6. Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայերի սոցիալական և իրավական կարգավիճակը XVIII դարի երկրորդ կեսին, - *Հայագիտական ուսումնասիրություններ: Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու*, 5/2014, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 10-25:

МХИТАРЯН ГОАР ЖОРАЕВНА
ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ХАНСТВАМИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ И
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по
специальности 07.00.02 - "Всемирная история".

Защита состоится 8-го декабря, 2015 г., в 15:00, на заседании специализированного совета
006 "Всемирная история", действующего при Институте востоковедения НАН РА, по
адресу: 0019, Ереван, пр. М. Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению истории отношений между ханствами Северо-Восточного Закавказья и Российской империей во второй половине XVIII века. Исследование темы имеет важное научное значение для наиболее углубленного и всестороннего изучения исторических, геополитических и экономических процессов в закавказском направлении внешней политики России и этнополитической ситуации в Северо-Восточном Закавказье. Актуальность темы диссертации является важной для изучения геополитических интересов Российского государства и ханств Северо-Восточного Закавказья, что позволяет провести наиболее углубленный исторический анализ ряда нерешенных на сегодняшний день вопросов в Закавказье, в частности, Арцахского конфликта.

Целью исследования является изучение отношений между ханствами Северо-Восточного Закавказья и Российской империей на фоне геополитических и региональных событий второй половины XVIII века.

В диссертации дается новая оценка политической истории отношений между ханствами и Российской империей, без присущих советской историографии предвзятых толкований.

Диссертация состоит из введения, трех глав, которые делятся на восемь подглав, заключения и списка использованных источников и литературы.

В **Введении** представлены актуальность темы, а также цели и задачи, научная новизна, хронологические границы, методологическая основа и прикладное значение исследования и краткая теория источников и литературы, касающихся изучения вопроса.

Первая глава озаглавлена ***«Этнополитическая картина Северо-Восточного Закавказья во второй половине XVIII века»*** и состоит из четырех подглав. Первая подглава, озаглавленная ***«Формирование полунезависимых ханств Северо-Восточного Закавказья»***, представляет процесс формирования Дербентского, Кубинского, Шамахинского и Бакинского ханств в 50-70-х годах XVIII века. Вторая подглава первой главы диссертации озаглавлена ***«Этническая картина Северо-Восточного Закавказья во второй половине XVIII века»*** и посвящена изучению этнополитической ситуации в Северо-Восточном Закавказье в охваченный промежуток времени. В третьей подглаве, озаглавленной ***«Социальный и правовой статус армян в Северо-Восточном Закавказье во второй половине XVIII века»***

рассматривается социальное и правовое положение проживающих в ханствах армян на фоне региональной политической ситуации. Четвертая подглава первой главы диссертации озаглавлена **«Чеканка монет в ханствах Северо-Восточного Закавказья»** и посвящена историографическому анализу чеканки монет в ханствах.

Вторая глава диссертации озаглавлена **«Ханства Северо-Восточного Закавказья В контексте кавказской политики России 50-80-х годов XVIII века»** и состоит из двух подглав. В этой главе рассматриваются необходимые для закавказской политики Российской империи долгосрочные решения, т.е. механизмы, посредством которых стало бы возможным урегулировать отношения с правителями Османской империи, Ирана и закавказских ханств. Первая подглава второй главы озаглавлена **«Северо-Восточное Закавказье в контексте российско-ирано-османских политических и военных интересов в 50-70-х годах XVIII века»** и содержит анализ первой фазы взаимоотношений между Российской империей и ханствами, охватывая 1750-1770-ые годы, когда учитывая турецко-иранский геополитический фактор в Закавказье и Дагестане, русская дипломатия на время отказалась от военного вмешательства в регионе, заменив военно-политическое присутствие утверждением политического влияния. Вторая подглава второй главы диссертации озаглавлена **«Политические отношения между ханствами и Российской империей в 80-х годах XVIII века»** и содержит всестороннее рассмотрение второй фазы 1780-х годов в политике Российской империи в отношении Северо-Восточного Закавказья. Успешно решив «причерноморский (в частности, Крымский) вопрос», Российская империя умело применяла принцип политического равновесия по отношению к сильнейшим правителям Закавказья, грузинского царя Ираклия II и Фатали-хана Кубинского, предотвращая появление в Закавказье однополярной силы.

Третья глава диссертации озаглавлена **«Ханства Северо-Восточного Закавказья и Российская империя в конце XVIII века»** и состоит из двух подглав. Первая подглава озаглавлена **«Политическая позиция ханств в первой середине 90-х годов XVIII века»**. Начиная с 1791 года, история политических отношений между Российской империей и ханствами вступает в третью фазу, которая продолжается вплоть до похода Ага-Мухаммад хана на Закавказье в 1795 году. Вторая подглава третьей главы диссертации озаглавлена **«Каспийский поход В. Зубова 1796 г. и ханства Северо-Восточного Закавказья»**. Указ В. Зубову от 19-го февраля 1796 года ознаменовал четвертую фазу закавказской политики России и основу концепции объединения Северо-Восточного Закавказья посредством оружия. В 1796 году правящие круги Российского государства представляли себе предотвращение опасности от южных границ России посредством создания своеобразной зоны безопасности на западном берегу Каспийского моря в лице буферных мусульманских княжеств.

В **заключении** обобщаются основные выводы, полученные в ходе подготовки диссертации.

MKHITARYAN GOHAR
RELATIONS BETWEEN NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA KHANATES AND
RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The defense of the dissertation will take place at 15:00, on 8th of December of 2015, at the meeting of the Specialized Council 006 “World History” at the Institute of Oriental Studies of NAS RA.

Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan Ave., 24/4.

The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of “World History” 07.00.02.

SUMMARY

The thesis covers a historical research into the relations between the North-Eastern Transcaucasia khanates and the Russian Empire in the second half of the XVIII century. The topic is of crucial scientific significance for most thorough and comprehensive study of the historical, geopolitical and economic processes in the Transcaucasian direction of Russian foreign policy and the ethno-political situation in the North-Eastern Transcaucasia. Also, the actuality of the Thesis topic is essential for studying the geopolitical interests of the Russian State and the North-Eastern Transcaucasia khanates, which provides for a most in-depth analysis of a number of currently unresolved issues in Transcaucasia, particularly the Artsakh Issue, against the historical and scientific background.

The research aims to explore the relations between the North-Eastern Transcaucasia khanates and the Russian Empire against the background of the geopolitical and regional developments in the second half of the XVIII century.

The thesis offers a new assessment of the political history of the relations between the khanates above and the Russian Empire, without the biased interpretations of the Soviet historical science.

The thesis comprises Introduction, three chapters consisting of eight subchapters, conclusion and bibliography.

The **Introduction** covers the actuality of the thesis topic, as well as the goals and objectives, scientific novelty, chronological framework, methodological basis and applied significance of the research and a summary theory of the sources and literature concerning the issue in question.

The first chapter is entitled *«ETHNO-POLITICAL BACKGROUND OF NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY»*. It consists of four subchapters. The first subchapter is entitled *«Formation of Semi-Independent Khanates in North-Eastern Transcaucasia»*. It covers the formation process of Derbent, Kuba, Shamakhi and Baku khanates in the 50s and 70s of the XVIII century. The second subchapter of the first chapter of the thesis is entitled *«Ethnic Background of North-Eastern Transcaucasia in the second half of the XVIII century»* and

considers the ethno-political background of the North-Eastern Transcaucasia khanates in the period in question. In the third subchapter entitled *«Social and Legal Status of Armenians in North-Eastern Transcaucasia»* identifies the social and legal status of the Armenians in the khanates above against the political situation in the region. The fourth subchapter of the first chapter of the thesis is entitled *«Coinage in the Khanates North-Eastern Transcaucasia»* and presents a historical and scientific analysis of coinage in the khanates in question.

The second chapter of the thesis is entitled *«NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA KHANATES IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN CAUCASUS POLICY IN THE 50s AND 80s OF THE XVIII CENTURY»* and consists of two subchapters. This chapter considers the long-term solutions necessary for the Russian Empire in its Transcaucasian policy, i.e. mechanisms to regulate its relations with both the Ottoman Empire and Iran, and the Transcaucasian rulers. The first subchapter of chapter two is entitled *«North-Eastern Transcaucasia in the Context of Russian-Iranian-Ottoman Military and Political Interests in the 50s and 70s of the XVIII century»* and analyzes the first phase of the interrelations between the Russian Empire and the khanates. It covers the period of 1750s-1770s when given the Turkish-Iranian geopolitical factor in Transcaucasia and Dagestan, the Russian diplomacy abandoned any military intervention in the region for some time by shifting its military presence to established political influence. The second subchapter of chapter two of the thesis is entitled *«Political Relations between the Khanates and the Russian Empire in the 80s of the XVIII century»* and comprehensively considers the second phase of the Russian Empire Transcaucasian policy in the 1780s. Upon successful resolution of the Black Sea (particularly the Crimea) Issue, the Russian Empire skillfully applied the principle of political balance towards the strongest rulers of Transcaucasia, Georgian king Heracles II and Fath Ali khan of Quba by preventing any unipolar power in Transcaucasia.

The third chapter of the thesis is entitled *«NORTH-EASTERN TRANSCAUCASIA KHANATES AND THE RUSSIAN EMPIRE IN THE END OF THE XVIII CENTURY»* and consists of two subchapters. The first subchapter is entitled *«Political Stance of Khanates in the first half of the 90s of the XVIII century»*. Starting from 1791, the history of political relations between the Russian Empire and the khanates entered its third development phase, which continued till the assault of Agha Muhammad Khan to Transcaucasia in 1795. The second subchapter the third chapter of the thesis is entitled *«V. Zubov's Caspian Assault in 1796 and North-Eastern Transcaucasia Khanates»*. The decree issued to V. Zubov on February 19, 1796 shaped the fourth phase of the Russian Transcaucasian policy, which framed the concept of uniting the North-Eastern Transcaucasia by weapon. In 1796, the Russian ruling circles considered withdrawing the threat from the southern borders of the Russian State by creating a unique security zone on the western shore of the Caspian Sea through buffer Muslim khanates.

In the **Conclusion** the main results of the thesis are summarized.